

KAPRONCZAY KATALIN*

A két van Swieten

A tudomány- és művelődéstörténet kutatóinak mindig hálás témául szolgált a tudósgenerációk, apa és fia munkásságának feldolgozása, analógiák és különbözőségek, esetleg éppen a kifejezett ellentétek kimutatása életművük elemzése során.

A holland származású, javarészt Ausztriában tevékenykedő két van Swieten – Gerard, az apa (1700-1772) és fia, Gottfried (1739-1803) – személye és életútja nem csupán azért érdemel figyelmet, mert a 18. századi tudomány, oktatás, művelődés, és könyvkultúra alakításában mindketten kulcsszerepet töltöttek be, de annak okán is, hogy mindez komoly kihatással volt a magyarországi tudományos élet fejlődésére is. Mindkettőjük személyes kapcsolatban, barátságban állt a magyar tudományos és kulturális élet jelentős egyéniségeivel.

GERARD VAN SWIETEN (1700-1772)

A leydeni születésű idősebb van Swieten pályafutását Hollandiában kezdte. Az ő élete, munkássága számtalan tanulmány és monográfia témájául szolgált. Felsőfokú tanulmányainak nyitányaként rövid ideig jogot hallgatott a leuweni egyetemen, de hamarosan úgy döntött, hogy inkább átiratkozik szülővárosának messze földön híres orvosi karára. Orvosi tudásának, szemléletének, későbbi szakmai sikereinek és elismertségének alapját az akkori orvosképzés legjelesebb professzora, HERMAN BOERHAAVE (1668-1738) tanítványaként szerezte meg. Boerhaave mellett – tanítványból munkatárssá, az oktatásban is segítőjévé előlépve – szinte biztosnak tűnő karrierje kezdett kibontakozni. A mester 1738-ban bekövetkezett halála után azonban – van Swieten katolikus vallása miatt – a protestáns leydeni egyetem szinte fanatikusnak nevezhető vezetése egyértelműen tudomására hozta, hogy nincs helye az oktatói gárdában. Ezután csupán magánorvosként praktizálhatott. Ilyen előzmények után érte a megtisztelő ajánlat: 1745-ben MÁRIA TERÉZIA felkérte, hogy legyen az udvari orvosa. Bár jelen keretek között munkásságának a tudománytörténet egyéb területeire irányuló vonatkozásait emeljük ki, mégis igen röviden szólni kell orvosi tevékenységéről. Gyakorlati tudását – amelynek híre nemzetközileg ismertté tette nevét – a Boerhaave által bevezetett klinikai oktatási rendszer alapozta meg. Ennek lényeges eleme, hogy az elméleti tanulmányokat a betegágy melletti oktatással egészítették ki, már medikusként lehetőséget biztosítva a diagnosztizálás és a terápia meghatározásának gyakorlati tapasztalatszerzésére, amelyet a legkiválóbb szóbeli előadás, vagy a legszínvonalasabb tankönyv sem tud pótolni. A klinikai oktatás neveltjei Európa szerte az orvoslás élvonalában bizonyították a módszer helyességét. Van Swieten ennek szellemében végezte oktatói tevékenységét Bécsben

* Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török utca 12.

is, létrehozva az ún. első bécsi orvosi iskolát, kiváló munkatársakat gyűjtve maga köré és nem kevésbé tudós tanítványokat nevelve az orvostudomány művelésére, akik közül később számosan a magyarországi medicina előbbre viteléért fáradoztak.¹

Az uralkodó egészsége felett őrködő udvari orvos feladatköre mellé hamarosan olyan további megbízatásokat kapott, amelyek a Habsburg Birodalom egyik legbefolyásosabb kulturális posztjának betöltését eredményezték. Az udvari orvos ugyanis hagyományosan a Hofbibliothek prefektusa is volt, amely megbízatás koránt sem egyszerű könyvtárnoki munkának felelt meg, hanem – a kapcsolódó feladatok révén – a művelődés legfontosabb területeit összefogó, irányító pozíciónak. Ezen az úton jelentős állomás volt az 1749-es esztendő, amikor a főkönyvtárnoki címmel egyetemben elnyerte a cenzori jogot, illetve kötelezettséget. Rövidesen kendőzetlenül tárult elé a Birodalom tudományos és kulturális élete, annak számára meglepően alacsony színvonala, mindaz az ellentmondás és gátló tényező, amely a fejlődést lehetetlenné tette. Az egyetemi oktatás, a könyvkiadás ugyanis olyan problémákat vetett fel, amelyek van Swieten szülőhazájában, a polgári Hollandiában már megoldódtak. A németalföldi nyomdászat és könyvkultúra – a polgári sajtószabadság európai mérce szerint is korai, 17. századi bevezetése okán – rendkívül fejlett volt. A könyv és a belőle merített tudás a lakosság életében a világban való eredményesebb boldogulás alapjának számított.

A bécsi udvar által irányított területen viszont a könyvszakma háttérbe szorított mesterség volt, teljes egészében az egyetem felügyelete alatt állott, az egyetem pedig igen erős egyházi – elsősorban jezsuita – ellenőrzés mellett működött. Az egyetem, érthető módon, tiltakozott minden módosítás, korszerűsítés ellen, hiszen privilégiumait, eddigi megszokott sérthetlenségét látta veszélyeztetve. A kiváltságok egyik legfontosabbja a cenzúrai ellenőrzés mintegy másfélszáz éves joga volt. A 18. század negyvenes-ötvenes éveire ugyan már némi enyhülés mutatkozott, miután bizonyos szakterületekre bebocsátást nyertek a világi cenzorok is. Ez azonban arányaiban elenyésző volt, döntő többségében a jezsuiták gyakorolták a könyvellenőrzést. Világi cenzorok csupán az utólagos ellenőrzésben vettek részt, vagyis a külföldön nyomtatott könyvek belföldi terjesztését dönthették el néhány szakterület nézve (jog-, orvos- és természettudomány). Ez a látszólagos lazítás azonban csak a papírforma szerint létezett, a valóságban csaknem valamennyi mű jezsuita cenzor elé került. Az előzetes cenzúra, vagyis a birodalom területén kinyomtatni kívánt írásművek felülvizsgálata teljességében jezsuita kézben maradt, szóba sem jöhetett világi cenzor bevonása. Az intézkedések koordinálatlanok voltak és a képzettség olyan különböző fokán álló emberek látták el ezt a feladatot, akikről van Swieten nem feltételezte a megfelelő színvonalú és igazságos bírálatot. Világossá vált előtte, hogy az oktatás és a cenzúra vonatkozásában egyaránt mindent új alapokra kell helyezni, sőt a kettőt összekapcsolva szükséges megvalósítani, vagyis egyetemi reformot cenzúrai reform nélkül, illetve a cenzúra átalakítását az oktatás korszerűsítése nélkül nem lehet, nem érdemes végrehajtani. Valamennyi művelődést érintő újítást csak a területen kívüli autoritást élvező egyetem és a privilegizált helyzetet élvező jezsuitákkal szemben lehet végbevenni.²

Először az orvosképzés és a közegészségügy korszerűsítésére vonatkozó javaslatok születtek meg. 1749-ben nyújtotta be van Swieten az ún. emlékiratot Mária Teréziának, amely ez irányú véleményét és tervzetét tartalmazta. Az idősebb van Swieten a holland példa nyomán dolgozta ki az orvosképzést érintő reformjavaslatát. Legfontosabb eleme a betegágy melletti klinikai oktatás megszervezése volt az addigi elméleti, skolasztikus szellemű, a gyakorlatra nem apelláló, elvont módszer felváltására. Az elméleti oktatás tekintetében előrelépést jelentett, hogy a kötelezően meghatározott kézikönyvek mellett a tanároknak lehetőséget nyújtott a saját kutatásaikra támaszkodó előadások tartására. A bécsi egyetemi reform további fontos programpontjai közé tartozott a sebészek, bábák és gyógyszerészek képzésének korszerűsítése és egyetemi felügyelet alá vonása, az orvosi kar ellenőrzési jogkörének kiterjesztése egyéb téren is (pl. a gyógyszertárak ellenőrzésében).³

GERARD VAN SWIETEN elévülhetetlen érdeme kétségtelenül a nagyszombati orvosi kar megalapításának kieszközlése 1770-ben. Bár az orvosi fakultás létrehozása és ezzel a nagyszombati egyetem teljessé tétele beleilleszkedik Mária Terézia közoktatási programjába, a végső döntésre azonban közvetlenül van Swieten bírta rá, utalva a magyarországi orvosok csekély létszámára mint a honi orvosképzés hiányának következményére.⁴ Hasonló fontosságú volt az 1770-ben életbe léptetett – magyarországi érvényességgel is rendelkező –, átfogó egészségügyi rendelkezés, a *Generale Normativum in Sanitatis*, amely az orvosi közigazgatás alapjait rakta le.

A cenzúrát illetően is döntő változtatásokra tett javaslatot és hosszas küzdelem árán sikerült ezeket bevezetnie. A reform legfontosabb eleme a szekularizáció volt, vagyis a jezsuiták fokozatos kiszorítása a könyvvizsgáló bizottságból és megfelelő szakmai képzettségű világiak bevonása a bírálók közé. Ő maga is tagja, 1759-től pedig elnöke volt a könyvvizsgáló bizottságnak, az orvosi és természettudományos témájú könyvek ellenőrzését végezte. Cenzorsága a felvilágosodás könyvkultúrájának jelentős fejezete. A szekularizálás végrehajtásának szorgalmazását azonban többen félreértették mind a kortársak, mind az utókor kutatói közül, egyház- és vallásellenességet feltételezve a háttérben. Ez természetesen nem felelt meg a valóságnak, csupán arról volt szó, hogy az elodázhatatlan változtatások akarva-akaratlanul is az egyházzal – és elsősorban a jezsuitákkal – való konfliktust eredményezték.

Van Swieten orvosi és természettudományi ismeretei birtokában felháborodott azon, hogy tudományos művet csupán azért tiltson be egy ilyen téren nem tájékozott cenzor, mert annak illusztrációit – adott esetben az anatómiai, sebészeti, vagy („*horribile dictu*”) a szülészeti témáját – „*erkölcstelennek*” találja. Ezért akarta a tudományos munkák ellenőrzését megfelelően képzett szakemberekre bízni. Nem tagadható, hogy Gerard van Swieten nem szimpatizált az okkult tudományokkal: az asztrológiával, mágiával, alkímiával és a különféle varázsszerek és babonás gyógy módok terjesztésével. Ez indította arra, hogy különös figyelmet szenteljen a csízióknak, kalendáriumoknak és azok asztrológiára alapozott prognosztikonjának, az érvágó tábláknak, a különféle babonás gyógy módok és varázsszerek propagálásának. Ez irányú tapasztalatai hatására ösztönözte Mária Teréziát a kalendáriumok kiadásával, terjesztésével kapcsolatos szigorító rendelkezések meghozatalára. Az egészségügyi felvilágosítást érintő munkássága kultúrmisszióknak tekinthető, hiszen a köznépet kívánta megóvni a téves eszméket, egészségre káros gyógy módok leírását tartalmazó kiadványoktól.⁵

Bíráloi ugyan – mi sem természetesebb – a betiltott írásműveket rótták fel neki, valójában azonban minden eszközzel a színvonalas, korszerű ismereteket tartalmazó szakkönyvek megjelenését segítette. Utalnánk itt elsősorban WESZPRÉMI ISTVÁNNAL (1723-1799) való kapcsolatára, fennmaradt levelezésükre, amelyből nem csupán van Swieten elismerő véleményét ismerjük meg Weszprémi munkájáról, de nyomon követhető az idősebb, tapasztalt szakember érlelődő barátsága is a fiatal, tehetséges kollégával. Nem csupán a magyarok iránti rokonszenve által indítatva, de a tökéletesebb munkavégzés – a magyar nyelvű írárok alaposabb megismerése – érdekében is meglehetősen jól megtanult magyarul.

Gerard Van Swietent szívesen ruházzák fel a nagyhatalmú jelzővel, holott találóbb a nagy tekintélyű elnevezés, mivel működését legkevésbé sem a külsőségekben megnyilvánuló, tartalmatlan hatalmaskodás, annál inkább az a mélyen átgondolt, jóteknő bölcesség irányította, amellyel – Mária Terézia feltétlen bizalmát élvezve – tudását a tudomány, a műveltség és az orvoslás, vagyis a köz ügyének szolgálatába állította.

GOTTFRIED VAN SWIETEN (1739-1803)

Az ifjabb van Swieten eredetileg diplomatának készült, de már külföldi tanulmányútja során megmutatkozott érdeklődése az oktatás- és művelődésügy iránt. 1774-ben részletes beszámolót írt Poroszország tanulmányi rendszeréről. Hazatérte után (1774-ben) kinevezték a bécsi udvari

könyvtár prefektusává, két évvel korábban elhunyt atyja munkáját folytatandó, 1781-től az újjászervezett tanulmányi bizottság élére került. Ilyen módon – csakúgy mint apja – komoly szerephez jutott Bécs és a Birodalom kulturális életének alakításában. Kezdetben nem kis feszültségeket okozott kinevezése, voltak, akik csupán apja érdemének tudták be pozícióra kerülését. Rövidesen azonban bebizonyította tehetségét, rátermettségét az oktatásügy átszervezésében.⁶

Kétségtelen, hogy mint egyéniség nem versenghetett apjával, kultúrpolitikusként azonban igen. Gerard van Swieten a korai felvilágosodás szellemének követője és művelője volt, Gottfried már az enciklopédisták neveltje és híve. Apjánál radikálisabb nézeteket vallott, a vezetést a bölcsek, a szellemi kiválasztottak kezében látta a legjobb helyen. Bár szellemi arisztokratizmusa révén közelebb került a művelt nemességhez, iskolapolitikája a nép kulturális felemelkedését szolgálta. Közismert tény, hogy szabadkőműves volt, az illuminátus rend tagja, akikről a kortársak azt suttogták, hogy a feudális rend megdöntésére törekszenek. Ma már tudjuk, hogy nem voltak forradalmárok, „csak” reformerek.⁷

Magyar kapcsolatainak szorosabbra fűzését bizonyára elősegítette az a jozefini intézkedés, amely 1783-ban közvetlen felügyelete alá rendelte Magyarországot tanulmányi és cenzúrai ügyekben. Szerepe magyar viszonylatban még fontosabb volt, mint Ausztriában. Cenzúrai ügyekben a szintén szabadkőműves PÁSZTHORY SÁNDOR volt a munkatársa. Ekkor kelt szárnyra az a kissé gúnyos megjegyzés, hogy a cenzúra a jezsuitáktól a szabadkőművesekhez került.

A felvilágosult abszolutizmus közoktatásának változása már az 1760-as években megindult, tulajdonképpen kiteljesedése az 1777-ben életbe léptetett *Ratio Educationis* volt. A világosan tagolt, alulról felfelé építkező rendszer egyik célja az állam érdekeinek megfelelő, az állam által előírt kötelességek teljesítését elősegítő oktatás, nevelés. Új elemként helyet kapott a tanrendben a testi nevelés, a korszerű természettudományok befogadása felé való nyitás (matematika, fizika, természet- és földrajz oktatása).⁸

II. JÓZSEF Türelmi Rendelete változásokat eredményezett az oktatásban is. Ennek lényegét így fogalmazta meg az uralkodó: „... az olvasás, írás és számolás mindegyik iskolában megtanulható ... mégis csak jobb, ha a faluban katolikus iskola van, mintha semmilyen sincs ... az ismeretek megszerzése nincs valláshoz kötve, a tudás nem azonos a hittel, az iskola csak akkor tudja feladatát ellátni, ha nem szolgál felekezeti célokat...”⁹ Az iskolareform lényege tehát – amelynek kidolgozásában az ifjabb van Swietennek is jelentős szerepe volt, a nem vallási alapon szervezett és működtetett iskola, ahol a különböző felekezetű tanulókat csak a hittanórára választják külön, még a tanórák kezdetén és végén elmondott áhítat is közös, olyan semleges szöveggel, amely minden hitbéli számára elfogadható. Eredményként a különféle vallású tanulók, tanárok és szülők egymáshoz való közelebb kerülését remélték, a tolerancia elterjedésének reménye a nem vallási alapon tagozódó társadalom modelljét vázolta fel.¹⁰

A rendelet végrehajtása természetesen sok ellenállásba ütközött, az Államtanács tagjainak többsége is van Swieten ellen fordult, egyedül KAUNITZ állt mellé, kijelentve, hogy az iskolának az egész nemzetet kell szolgálnia, nem csupán egyetlen felekezetet. Az egyház részéről még hevesebb tiltakozások hangzottak el, a rozsnyói püspök – ANDRÁSSY ANTAL – felháborodását úgy fogalmazta meg, hogy van Swieten lehet mégoly zseniális ember, ő csak Krisztusnak engedelmeskedik.¹¹

Tovább bonyolította a helyzetet az 1784. április 26-án kiadott nyelvi rendelet, amelyben II. József a latin helyett a németet tette az ország hivatalos nyelvévé. Így az oktatásban is. 1784. május 25-én GOTTFRIED VAN SWIETEN levélben hívta fel az uralkodó figyelmét, hogy a túl gyors tempóban kikényszerített váltás nem valósítható meg konfliktusmentesen, egyébként sincs elegendő számú német nyelvet bíró tanerő. A rendelkezés valóban magában hordozta a germanizálás veszélyét, ami azt eredményezte, hogy még olyanok is ellene fordultak, akik egyébként egyetértettek az iskolai reformmal. Van Swieten türelmes meggyőzéssel próbálta az

ellenkezőket megnyerni. Sokan voltak mellette is, RÁDAY GEDEON, a „szent öreg” is megvédte, kifejtve a régi iskolarendszer teljes alkalmatlanságát. VERSEGHY FERENC úgy vélekedett, hogy az új társadalmat az oktatásnak kell előkészítenie.

Az ifjabb van Swieten egyik legodaadóbb tisztelője, akitől a legtöbbet tudhatunk meg róla, KAZINCZY FERENC volt. Kazinczy 1786-91-ig 124 iskola tankerületi felügyelőjeként hivatali kapcsolatban állt Béccsel, közvetlenül van Swietennel. *Pályám emlékezete* című könyvében sok helyen tesz említést kapcsolatukról. Megismerkedésük és első beszélgetésük leírása több szempontból is tanulságos, hiszen az irodalom eszközeinek segítségével pontos jellemrajzot állít elénk Kazinczy, sőt nem várt módon egy orvostörténeti adalékkal is megajándékoz a beszélgetés részletes ismertetése során. A hivatalos meghallgatás Pászthory közvetítésével valósult meg 1786-ban, röviddel Kazinczy tanfelügyelői kinevezése után.

„Swieten kisdéd, de nem gyenge termetű úr vala, nem éppen pisze, hanem rövid és vékony orral, apró csíkú s virágú, meggy színű selyem kabátban és nadrágocskában, konttyal és hajtáskával. Hidegsége elrettente, de meg nem zavart, szerencsés órában jöttem hozzá. Sokat állék, monda, járjunk; s a tágas szoba egyik szegletéből az átellenben álló szegletig lépdelenk fel és alá, hogy a menés hosszabb legyen. Előmbé adá, mi a nagy cél abban, hogy az iskolák közös iskolákká tétessenek, s a hon polgárai együtt neveltessenek, s visszásan szóla debreceni PROF. HATVANI felől, ki azt vitatá, hogy az ő felekezetbeliek a bábáskodást sem tanulhatják idegen felekezetbeli iskolákban a keresztelei oktatásra nézve. Megsejtém csakhamar, hogy beszédében a tárgyakat akarva forgatja, tudni akarván, mit és mennyit tanultam, s mennyire bízhatik gondolkozásomhoz, érzésemhez. Egy óránál tovább tartóztata. Midőn tőle, eltelve szeretettel s nagysága csudálásával eljöttem, nem foghatám meg, hogy ennyi kegyesség, ennyi jószág, ennyi lélek mint rejtezhetének e visszás külső, e fagyaló hideg alá. Soha ily feszes, ily csaknem savanyú embert nem láttam, de soha jobbat, nemesebbet. S ami tőle visszalökött, talán azért hata rám ennyi kedvetlenséggel, mert ily udvari figurát eddig csak theátrumokban láték.”¹² A kissé komikus külső csakhamar lényegtelenre törpült Kazinczy szemében és a belső értékek megismerése egyre nagyobb tiszteletet ébresztett benne. „Első paedagogarchánknak egész Európában Swieten tartatik” írja a visszaemlékezés egy másik helyén, majd így folytatja: „Gondjai a legalsóbb iskolák ifjaira kiterjeszkedének, s oda törekedék, hogy a monarchiának nagy férfiakat nevelhessen ... Görögül úgy tud, amint kevés... s egyike a legtanultabb hangművészeknek... Mely jól mennek a dolgok, a hol az első tudja, s akarja, a mit kell.”¹³

Gottfried Van Swietent jó kapcsolat fűzte MARTINOVICS IGNÁCHÓZ, akinek lemergi egyetemi tanárrá való kineveztetését nagyban elősegítette. Martinovics nézete szerint Van Swieten és Pászthory Sándor „nagyon sokkal járultak hozzá a demokratikus intézmények kialakításához.”¹⁴ Meg kell jegyezni, hogy a pesti egyetem filozófia tanszékére olyanokat nevezett ki, akiket a Martinovics-per után ateizmus vádjával vizsgálat alá vetettek (többek között KREIL ANTAL és WERTHES FRIGYEST).

Szabadkőműves, illuminátus volta miatt került szembe II. LIPÓTTAL, aki 1790-ben eltávolította az oktatási ügyek éléről.

Van Swieten ezután Bécs zenei életének egyik központi személyiségeként folytatta tevékenységét, ezen a területen is értékeset, színvonalasat létrehozva. Bécs felsőbb köreinek bevonásával zenei társaságot alapított. Bizalmas barátságban állt MOZARTTAL és HAYDNNAL, az ő hatásának tudja be a zenetörténet, hogy Mozart nagyzenekarra hangszerelte át HÄNDEL négy oratóriumát, többek között a *Messiást*. BACH műveinek bécsi előadását szorgalmazta. Az angol eredetit lefordítva és némiképp átdolgozva van Swieten írta Haydn *Teremtés* c. oratóriumának szövegét, az *Évszakokhoz* pedig teljesen új német szövegkönyvet készített. BEETHOVEN tisztelete jeléül neki ajánlotta az I. szimfóniáját, JOHANN NIKOLAUS FORKEL pedig 1802-ben megjelent Bach-életrajzát dedikálta neki.¹⁵

A két Van Swieten munkássága értékelésének összegzéséhez ismét hívjuk segítségül Kazinczyt: „*Tudom én, mit köszönhet neki és atyjának az én hazám is*” – írta a már említett visszaemlékezésében.¹⁶ Batthyány Lajosnak írott levelében pedig – nem kevés pátozzsal, de valódi őszinteséggel – így fogalmazott: „*Nézzük azt a kaotikus kietlenséget, amely ... Bécset elborítva tartotta... FERENC és KAUNITZ parancsolta, hogy legyen világosság, s Swieten a józan értelem szövetségével előjöve, s elválasztá a világosságot a sötétségtől. De még nehezen gyarapodott a fény, mindaddig, míg a Ferenc fia alatt a Swieten fia vette által atyjától a szövétneket.*”¹⁷

JEGYZETEK, IRODALOM

¹ Gerard van Swieten und seine Zeit. Hrsg.: Erna Lesky, Adam Wandruszka. Wien – Köln – Graz, Böhlau Verl., 1973. p.164-174.

² Kapronczay Katalin: Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében – különös tekintettel az orvostudományi szakirodalomra. In: Orvostörténeti Közlemények, 158-165, (1997-1998), p. 233-247.

³ Schultheisz Emil: A nagyszombati orvosi kar tanárai. Budapest, OPKM, 2004.

⁴ Győry Tibor: A nagyszombati egyetem orvosi fakultásának első éve. Van Swieten emlékezete. In: Orvosképzés, 1931, 31, 6. p.187-216.

⁵ Kapronczay Katalin: A cenzúra szerepe a magyarországi természet- és orvostudományi szakirodalom kiadástörténetében. In: Orvostörténeti Közlemények, 170-173, (2000), p.85-101.

⁶ Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? (Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből). Budapest, Gondolat, 1978. p. 375-389.

⁷ Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. 1.köt. Budapest, Egyetemi ny., 1927 p.44-45.

⁸ Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyz. mutatók: Mészáros István. Budapest, Akadémiai K., 1981.

⁹ Benda: i. m. p. 381.

¹⁰ Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867. Budapest, Háttér K., p. 105-141.

¹¹ Benda: i.m. p. 383.

¹² Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Budapest, Abafi-Aigner, 1879. p. 97-98.

¹³ U.o.: p. 162.

¹⁴ Benda: i. m. p. 386.

¹⁵ Bericht über die internationale Musikwissenschaft. Kassel, ny.n., 1962. p. 294-296.

¹⁶ Kazinczy: i. m. p. 181.

¹⁷ Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII.köt. Budapest, Gondolat k., 1960. p. 29.